

Азарка В. У., Васілеўская А. С.

дацэнты кафедры беларускага і рускага мовазнаўства ўстанова адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

АД ГІСТОРЫІ СЛОЎ ДА ГІСТОРЫІ, ЗАХАВАНАЙ СЛОВАМІ

Пачатковым і адным з самых галоўных этапаў атрымання адукацыі з’яўляецца перыяд навучання грамаце, паколькі толькі авалодаўшы такімі відамі маўленчай дзейнасці, як чытанне і пісьмо, чалавек атрымлівае здольнасць самастойна набываць веды, актыўна пашыраць свой круггляд.

Мы так прывыкаем да слоў, што рэдка задумваемся над тым, адкуль і калі яны з’явіліся, як мянялася іх значэнне, што абазначаюць гэтыя словы ў іншых мовах. Разам з тым, зварот да этымалогіі і гісторыі існавання слова ў мове дае цікавы матэрыял для назіранняў і супастаўленняў. Праілюструем гэта на прыкладзе слоў *грамата*, *чытаць*, *пісаць*, *азбука*, *літара*, *буквар*.

Слова *грамата* паходзіць ад грэчаскага слова *γράμμα*, якое мела значэнне ‘чытанне і пісьмо’ [2, т. 1, с. 398], ‘літара, пісьмёны’ [10]. У беларускіх пісьмовых помніках яно сустракаецца з XV ст. з трыма значэннямі: 1) ‘уменне чытаць і пісаць’, 2) ‘афіцыйны дакумент’, 3) ‘пасланне, ліст, дагавор’ [3, т. 7, с. 132]. Гэта слова застаецца мнагазначным і ў наш час, хаця, як фіксуюць лексікаграфічныя даведнікі сучасных беларускай і рускай моў, яго значэнні з часам змяніліся: першае пашырылася, а другое і трэцяе звужыліся. Параўнаем: 1) уменне чытаць і пісаць; пачатковыя звесткі з якой-н. галіны ведаў; 2) афіцыйны дакумент, якім узнагароджваюць за пэўныя поспехі; 3) *уст.* пісьмо, пасланне [4; 9].

У беларускай мове ўжываюцца два фразеалагізмы (калькі з рускай мовы), якія ўзніклі ў выніку пераасэнсавання розных значэнняў слова *грамата*. Першы – *фількава грамата* – мае значэнне ‘пустая паперка, несапраўдны ці няправільна напісаны дакумент’ [5, с. 143]. Другі – агульны для ўсіх усходнеславянскіх моў – *кітайская грамата* абазначае ‘што-н. зусім незразумелае, тое, у чым цяжка разабрацца’ [5, с. 71]. Метафарычнае значэнне фразеалагізма ўзнікла на аснове канкрэтнага. Як вядома, у Кітаі карыстаюцца іерагліфічнай сістэмай пісьма і для таго, каб умець чытаць, чалавек павінен ведаць каля 10 000 іерогліфаў. Нездарма кітайскае пісьмо лічаць цяжкім для засваення не толькі ўсходнія славяне, але і балгары, сербы, грэкі, венгры і інш, пра што сведчыць наяўнасць гэтага фразеалагізма не менш як у 20 мовах. Цікава, што існуюць і іншыя эталоны складанасці пісьма: для англічан – грэчаская мова, немцаў і харватаў – іспанская,

італьянцаў – арабская, туркаў – французская і арабская, французаў і фінаў – іўрыт¹.

Навучанне грамаце мае на мэце ў першую чаргу навучанне чытанню і пісьму. Слова **чытаць** і **пісаць** з’яўляюцца агульнаславянскімі – ужываюцца ва ўсіх славянскіх мовах. Этымалагі звязваюць паходжанне слова **чытаць** з ‘лічыць, паважаць’ (параўн. слова *читать*). Стваральнік этымалагічнага слоўніка польскай мовы А.Брукнер тлумачыць, што чытанне вядзе пачатак ад лічэння, збірання літар [13, с. 83]. У беларускіх пісьмовых помніках гэта слова ў сваім прамым значэнні фіксуецца з XIV ст. У сучаснай беларускай літаратурнай мове слова **чытаць** набыло пераноснае значэнне ‘па знешніх прыкметах угадваць, разумець унутраны сэнс, перажыванні і пад.’. Чытанне звязваецца не толькі з уменнем складаць з літар словы, але і разумець тое, што не выказана. Падобныя значэнні дзеяслоў мае і ў іншых славянскіх мовах – рускай (‘распознавать, различать, уметь видеть что-л. (какие-л. внешние признаки, проявление чего-л. и т.п.), угадывая, постигая внутренний смысл, содержание, значение’), польскай (‘przepowiadać coś, domyślać się czegoś na podstawie jakichś znaków’ – прадказваць што-н., здагадацца пра што-н. на падставе якіх-н. знакаў), сербскай (‘схватати или погађати чије мисли, осећања, жеље’ – разумець ці здагадацца пра чые-н. думкі, пачуцці, жаданні).

Этымалогія дзеяслова **пісаць** да канца не высветлена, аднак даследчыкі адзначаюць, што першапачаткова яно магло мець значэнні ‘маляваць’ (*писаць карціну*), ‘рабіць пёстрым’ (параўнайце – *распісваць, распісны*), ‘упрыгожваць’ (*пісанкі* – ‘размаляваныя пасхальныя яйкі на Украіне’) [10]. Аднакарэнныя словы зафіксаваны ў слоўніку стараславянскай мовы, складзеным па матэрыялах рукапісаў IX-XI ст., і ў слоўніку рускай мовы XI-XVII ст. [7, с. 447; 8, с. 56]. Гістарычны слоўнік беларускай мовы фіксуе ўжыванне дзеяслова **пісаць** у Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1566 г. [3, т. 24, с. 322].

Для абазначэння чалавека, які валодае граматай, у славянскіх мовах замацаваліся лексемы з двума рознымі каранямі: адзін карань назіраем у рускай (*грамотный*), украінскай (*грамотний*), балгарскай (*грамотен*), славацкай (*gramotný*), чэшскай (*gramotnost*) мовах, а другі – у мовах баснійскай і славенскай (*pismen*), македонскай і сербскай (*писмен*), польскай (*piśmienny*).

У беларускай мове ўжываюцца два словы – **граматы** і **пісьменны**. Слова **пісьменнасць** этымалагічны слоўнік беларускай мовы адзначае як

¹ Дадзеныя ўзяты з сайта <https://lingvo-ru.livejournal.com/56805.html>

запозычанне з рускай мовы. Магчыма, як запозычанне трэба разглядаць і прыметнік *пісьмённы*. Першапачаткова прыметнік ужываўся са значэннем ‘пісьмовы; напісаны’ і ў гэтым значэнні зафіксаваны ў пісьмовых помніках XVI ст. У беларускім перакладзе “Хронікі” польскага даследчыка Марціна Бельскага, зробленым у канцы XVI ст., слова *пісьмённы* ўжываецца са значэннем ‘адукаваны’. Магчыма, менавіта пад уплывам польскай мовы слова змяніла націск (на перадапошні склад), а потым замацавалася ў беларускай мове толькі ў значэнні ‘які ўмее чытаць і пісаць’. Слова *граматны* ў тым жа значэнні, верагодна, было запозычана з рускай мовы значна пазней.

Важна адзначыць, што лексемы і з адным, і з другім каранем пашыраюць сваё значэнне: *руск. грамотный* – ‘обладаючий необходимыми знаниями, сведениями в какой-л. области; знающий’ [4]; *бел. граматны, пісьменны* – ‘які мае неабходныя веды, звесткі ў якой-н. галіне’ [9], *серб. писмен* ‘који поседује потребно знање и искуство у чему’ [6].

Такім чынам, каб называцца чалавекам пісьменным, неабходна засвоіць сістэму графічных знакаў, якімі на пісьме абазначаюцца гукі мовы. У большасці славянскіх моў назва гэтых графічных знакаў цесна звязана з дзеясловам *пісаць*: у балгарскай і македонскай мовах ужываюцца лексемы *писмото*, у сербскай – *писмо*, у баснійскай, славенскай, харвацкай – *pismo*. Аднакарэннае слова *пісьмёны* занатавана і ў лексікаграфічных даведніках беларускай мовы са значэннем ‘пісьмовыя знакі, літары, пераважна старажытныя’ [9].

У сучаснай беларускай мове для абазначэння сродку графічнай перадачы гукі ўжываецца слова *літара*, якое фіксуецца беларускімі пісьмовымі помнікамі XVI ст. Лексема запозычана з польскай мовы (*litera*), у якую ў сваю чаргу яна прыйшла з лацінскай – *littera* [2, т. 1, с. 725]. Паколькі ў сярэднявеччы лацінская мова была мовай навукі, то лацінская назва замацавалася і ў іншых еўрапейскіх мовах: у англійскай – *letter*, у італьянскай – *la lettera*, французскай – *la lettre*. Як адзначае этымалагічны слоўнік польскай мовы, лацінская лексема паходзіць ад грэчаскага слова *difthera* ‘знятая скура’, ‘пергамін’ [13, с. 300]. Такім чынам, паводле паходжанне слова *літара* таксама цесна звязана з пісьмом, а дакладней з матэрыялам, які выкарыстоўваўся для пісьма. Тую ж сувязь прасочваем і ў этымалогіі слова *буква*, якое выкарыстоўваецца ў рускай і ўкраінскай мовах. Лексема паходзіць са стараславянскай мовы, у якую, як мяркуюць даследчыкі, яна прыйшла са старажытнагерманскай [10; 11]. Гоцкае слова *boka* мела два значэнні – ‘дрэва бук’ і ‘пісьмёны, якія наносіліся на букавыя дошкі’. Хутчэй за ўсё сувязь літары і дрэва абумоўлена ўжываннем рунаў. Руны – гэта

выцягнутыя і вуглаватыя літары, якія выкарыстоўвалі старажытныя германцы – продкі сучасных англічан, галандцаў, немцаў, датчан, нарвежцаў, шведаў. Знакі былі запазычаны ў рымлян прыблізна ў I-II ст. н.э. і зменены так, каб іх было зручна вырэзваць. Невялікія кавалкі дрэва з нанесенымі на іх рунамі (кожны знак меў сваё сімвалічнае значэнне) выкарыстоўваліся і для варажбы. На аснове рунічнага алфавіта, дарэчы, Джон Рональд Руэл Толкін стварыў некалькі штучных пісьменнасцей для сваіх кніг.

Пачынальнай большасці сучасных графічных сістэм лічыцца фінікійская пісьменнасць, якая ўзнікла каля XIII ст. да н.э. У XI ст. да н.э. фінікійскае гука-літарнае пісьмо было запазычана грэкамі, а пазней распаўсюдзілася па краінах, якія ўспрынялі візантыйскую культуру як эталон. Невыпадкова практычна ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах слова, якое абазначае сукупнасць літар пэўнай пісьменнасці, з'яўляецца або запазычаннем з грэчаскай мовы, або калькай з яе. Так, запазычанні з грэчаскай мовы замацаваліся ў рускай мове – **алфавит**, беларускай – **алфавіт**, польскай – **alfabet**, сербскай – **алфавит**. Аднак у гэтых мовах ужываюцца і ўласныя лексемы, утвораныя па мадэлі грэчаскай мовы (**αλφάβητο** паходзіць ад назвы першых дзвюх літар грэчаскай графічнай сістэмы): у рускай і беларускай мовах – **азбука**, у польскай – **abecadło**, у сербскай – **азбука** і **абецеда**. Наяўнасць дзвюх лексем у сербскай мове звязана з тым, што носбіты мовы выкарыстоўваюць дзве графічныя сістэмы – лацінскую і кірылічную: слова **азбука** ўжываецца для абазначэння знакаў кірыліцы, слова **абецеда** – лацінкі [6].

У іншых індаеўрапейскіх мовах ужываецца, як правіла, адно слова: у італьянскай мове – **alfabeto**, у англійскай, нямецкай і французскай – **alphabet**.

У беларускіх пісьмовых помніках слова **азбука** ўжывалася з двума значэннямі: ‘алфавіт’ і ‘літара’. Застаецца яно мнагазначным і ў сучаснай беларускай мове, прычым першае значэнне слова не змянілася: ‘сукупнасць літар якой-н. пісьменнасці, размешчаных у пэўным парадку; алфавіт’. Аднак паколькі веданне літар з'яўляецца асновай пісьменнасці, то лексема **азбука** ў многіх славянскіх мовах набывае пераноснае значэнне: у рускай мове – ‘основные, простейшие начала какой-н. науки, дела’ [4], у беларускай – ‘прасцейшыя палажэнні якой-н. навукі, справы; аснова чаго-н.’ [9], у сербскай – ‘основа, основна знања из нечега’ [6]. У польскай мове з пераносным значэннем ужываецца не толькі ўласна моўная лексема **abecadło** ‘elementarne wiadomości z jakiejś dziedziny’ (элементарныя веды з якой-н. галіны), але і запазычаная: **alfabet** ‘podstawowe zasady czegoś lub podstawowe informacje o czymś’ (асноўныя правілы чаго-н. або асноўная інфармацыя пра што-н.) [15].

Фразеалагізмы тыпу тыпу *ад А да Я, од А до Z; od a do zet*, якія маюць значэнне ‘ад пачатку да канца, цалкам’, замацоўваюць у свядомасці носьбітаў моў сувязь паміж алфавітам як упарадкаваным мноствам літар і ведамі ўвогуле.

У рускай і беларускай мовах слова *азбука* ўжываецца яшчэ з адным значэннем – ‘тое ж, што і *буквар*’, г.зн ‘кніга для першапачатковага навучання грамаце’ [4; 9]. Прызначэнне сучасных азбук – дапамагчы запомніць выявы літар і іх гукавое значэнне. Азбукі ўяўляюць сабой размешчаныя ў алфавітным парадку літары, да якіх падабраныя малюнкi, словы, вершы. Буквар – гэта падручнік, па якім вучацца чытаць, таму парадак размяшчэння літар залежыць ад метадычных поглядаў аўтара. У букварах змешчаны практыкаванні, якія скіраваны на выпрацоўку навыкаў правільнага чытання, развіццё маўлення і логікі.

Першы на ўсходнеславянскіх землях падручнік “для скорого младенческого научения” надрукаваў у 1574 г. у Львове Іван Фёдараў. Паколькі тытульнага ліста ў гэтым выданні няма, то нельга вызначыць, як яго правільна называць – азбука ці буквар, тым больш, што падобныя падручнікі, выдадзеныя ў XVI–XVII стст., часта мелі мудрагелістыя назвы – “Начало учения детем, хотящим разумети писание...”, “Наука ку читанию и розумению писма словенского”. Аднак у прадмове да астрожскага выдання 1578 г. Іван Фёдараў называе сваю кнігу па-грэчаску “Альфа вита”, а па-руску “Аз боуки”.

У кнігах Івана Фёдарава прыведзены прамы, адваротны і змешаны літарныя рады, на некалькіх старонках размешчаны двухлітарныя і трохлітарныя склады. Матэрыял, пададзены ў кнізе, дазваляў практычным шляхам засвоіць асноўныя марфалагічныя формы, перш за ўсё спражэнне дзесловаў, сістэму надрадковых знакаў “просодий”, сістэму скарачэння слоў пад цітламі. У якасці першага звязнага тэксту для чытання ў “Азбуку” ўключаны азбучны акраверш. Другая частка падручніка ўяўляла сабой своеасаблівую хрэстаматыю з малітваў, вытрымак з часаслова, павучанняў.

Непасрэдна ж слова “Азбука” ўказана на тытульным лісце дапаможніка, які быў выдадзены ў 1596 г. у Віленскай друкарні.

Першая ў свеце кніга з назвай “Букварь языка славенска, пісаній чтенія учітіся хотящим в полезное руковожение” была выдадзена ў 1618 г. у друкарні Святадухавага брацтва ў Еўі. У гэтым выданні алфавіт размешчаны пад рубрыкай “Буква алі пімена”, літары пададзены ў прамым і адваротным парадку, прыведзены склады. Другая частка “Буквара” змяшчае граматычны матэрыял. Як і ў іншых вучэбных кнігах таго часу, тут размешчаны тэксты з Бібліі, малітвы [1, с. 69].

Такім чынам, слова **буквар** упершыню зафіксавана пісьмовымі крыніцамі XVII ст. Існуе яно ў сучасных беларускай, рускай і сербскай мовах. Этымалогія назвы канчаткова не высветлена. Найбольш распаўсюджаны дзве версіі паходжання гэтага слова – ад назваў літар стараславянскага алфавіта “букі” і “ведзі” (што мала верагодна) і ад слова **буква**.

У польскай мове падручнік для пачатковай навукі чытання і пісьма называецца **elementarz** (выразная сувязь з лацінскім *elementarius* ‘асноўны’). Пад уплывам польскай мовы першыя падручнікі для навучання грамаце, якія ўбачылі свет у пачатку XX ст. у выдавецтве “Загляне сонца і ў наша аконца”, мелі назву **лемантар** – “Biełaruski lementar abo pierszaja nawuka czytańnia” / “Беларускі лемэнтар або першая навукa чытаньня”.

Слова, якое абазначае кнігу для чытання, існуе далёка не ва ўсіх мовах свету. У італьянцаў, напрыклад, такая кніга існуе і называецца **abecedario** (ад назваў трох першых літар італьянскага алфавіта) [14]. А вось у англійскай мове адпаведніка гэтаму слову няма. Перакладныя слоўнікі падаюць да лексем **буквар** слова **primer**, якое значна адрозніваецца сваім значэннем ад беларускага слова: ‘a small book containing basic facts about a subject, used especially when you are beginning to learn about that subject’ (‘невялікая кніга, якая змяшчае асноўныя факты пра прадмет, выкарыстоўваецца, калі вы пачынаеце вивучаць гэты прадмет’).

Такім чынам, вивучэнне гісторыі слоў **грамата, чытаць, пісаць, азбука, літара, буквар** дазваляе зразумець, як узнікала пісьменнасць, як фарміравалася сучасная сістэма навучання грамаце, а таксама дапамагае ўсвядоміць, што ўменне чытаць і пісаць ляжыць у аснове ўмення здабываць неабходныя веды.

Мы спадзяёмся, што матэрыял, прыведзены ў артыкуле, зацікавіць як настаўнікаў, так і вучняў, падштурхне да ўласных пошукаў і даследаванняў, падкажа накірункі для сумесных праектаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Батвіннік, М. Азбука на ўсе часы / М. Батвіннік. – Мінск : Бел. навука, 2003. – 288 с.
2. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭН, 1999. – 2 т.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : 37 вып. / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–2017. – 37 вып.

4. Ефремова, Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка : в 3 т. / Т. Ф. Ефремова. — М. : АСТ, Астрель, Харвест, 2006. — 3 т.
5. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. — Мінск : Нар. асвета, 1981. — 160 с.
6. Речник српскохорватског књижевног језика / [уређивачки одбор Михаило Стевановић и др.]. — [2. фототипско изд.]. — Нови Сад : Матица српска, 1990. — 6 књ.
7. Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.) : ок. 10 000 сл. / ред. Р. М. Цейтлин, ред. Р. Вечерка, ред. Э. Благова [Электронный ресурс] / Режим доступа : <https://ksana-k.ru/?p=803>. — Дата доступа : 10.05.2018.
8. Словарь русского языка XI-XVII вв. — Вып. 15. — М. : Наука, 1989. — 288 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Пад аг. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). — Мінск : БелСЭ, 1977-1984. — 5 т.
10. Успенский, Л. В. Этимологический словарь школьника [Электронный ресурс] / Л. В. Успенский. — Режим доступа: <https://uspensky.lexicography.online>. — Дата доступа: 23.03.2018.
11. Фасмер, М. Этимологический онлайн-словарь русского языка [Электронный ресурс] / М. Фасмер. — Режим доступа: <https://vasmer.lexicography.online>. — Дата доступа: 23.03.2018.
12. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы. — Мінск : Бел. навука, 1978–2010. — Т. 1–14.
13. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. — Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988. — 806 s.
14. Dizionario Italiano [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano/index.shtml. — Дата доступа : 23.03.2018.
15. Słownik języka polskiego PWN [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://sjp.pwn.pl/> — Дата доступа : 23.03.2018.